

Жамашева Г.С.

**КИЧИ КАЙРА ИШТЕТҮҮЧҮ
ИШКАНАЛАРДЫ КАМСЫЗДОО ЖАНА АЛАРДЫ
БАШКАРУУ КЕЛЕЧЕГИ**

Жамашева Г.С.

**ПЕРСПЕКТИВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
И УПРАВЛЕНИЯ МАЛЫХ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ
ПРЕДПРИЯТИЙ**

G.S. Jamasheva

**PROSPECTS FOR THE PROVISION
AND MANAGEMENT OF SMALL PROCESSING
ENTERPRISES**

УДК: 338.109.76: 338.109.87:338 (5752)

Бул макалада чакан кайра иштетүүчү ишканаларын камсыздоо жана аларды башкаруунун келечеги чагылдырылган. Айыл чарба продукциялары аталган ишканалардын негизги сырьесу болуп саналат. Азыркы мезгилде кайра иштетүү боюнча кичи ишканаларды техникалык камсыздоо жана алардын экономикалык шарттары, ошондой эле экономикалык ишкердиктин башкаруунун жагдайлары каралган. Ишкердикти өнүктүрүүнүн маанилүү багыттарына байланышкан проблемалар, инфляциянын өлчөмүн эсептеп кармап туруу ж.б. жагдайлар жана алардын жалпы кыргыз экономикасына тийгизген таасири чагылдырылган. Дүйнөлүк практикада айыл чарба продукциясын кайра иштетүү боюнча ишкердиктин экономикадагы өнүгүүсүндө чоң роль ойногону көп сандаган аргументтер менен далилденди жана каралып чыкты. Кайра иштеп чыгуу тармагы финансылык кырдаалды турукташтырууга эле байланышпастан, социалдык-экономикалык абалда бүтүндөй өндүрүштүк ишмердүүлүккө байланыштуу экени айтылды.

Негизги сөздөр: башкаруу, инфляция, камсыздоо, камдоо, бекемдик, техникалык жагдай, экономика, айыл чарба, ишкердик, кайра иштетүү.

В статье описаны перспективы обеспечения и управления малыми перерабатывающими предприятиями. Сельскохозяйственная продукция является основным сырьем для этих предприятий. В настоящее время рассматривается техническое обеспечение малых перерабатывающих предприятий и их экономическое состояние, а также условия ведения хозяйственной деятельности. Проблемы, связанные с важными направлениями

развития бизнеса, контролем инфляции и другими обстоятельствами и их влияние на экономику Кыргызстана в целом. В мировой практике роль сельскохозяйственной переработки в развитии экономики доказана и рассмотрена многочисленными аргументами. Было отмечено, что обрабатывающая промышленность имеет отношение не только к стабилизации финансовой ситуации, но и к общей производственной деятельности в социально-экономической ситуации.

Ключевые слова: управление, инфляция, обеспечение, заготовка, прочность, техническая ситуация, экономика, сельское хозяйство, предпринимательство, переработка.

The article describes the prospects for the provision and management of small processing enterprises. Agricultural products are the main raw materials for these enterprises. Currently, the technical support of small processing enterprises and their economic condition, as well as the conditions for conducting economic activities are being considered. Problems associated with important areas of business development, inflation control, etc., circumstances and their impact on the economy of Kyrgyzstan as a whole. In world practice, the role of agricultural processing in the development of the economy has been proven and considered by numerous arguments. It was noted that the manufacturing industry is related not only to the stabilization of the financial situation, but also to the general production activity in the socio-economic situation.

Key words: management, inflation, provision, procurement, strength, technical situation, economy, agriculture, entrepreneurship, processing.

Кайра иштетүү өнөр жайында тармактык өнүгүү деңгээли калктын жашоо тиричилигин аныктайт жана ар бир мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугунун маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Калк үчүн азык-түлүк рыногу, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайы үчүн чийки зат бул айыл чарба өндүрүшү, сатып алуучулар, кайра иштетүү, дүң жана чекене соода жана акыркы керектөөчүнүн ортосундагы товардык-акча мамилелеринин жыйындысы болуп эсептелет. Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүшү азык-түлүк рыногунун жана чийки заттын калыптанышына, калктын азык-түлүккө болгон суроо-талабынын төлөө жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. Бул өндүрүш, кайра иштетүү, ташуу, бөлүштүрүү жана керектөө ортосундагы байланыштын татаал тутуму [1].

Бул жолдо продукт өзгөрүлөт, ээси бир нече жолу алмашат, татаал товарлар ишке ашат – акча жана каржы мамилелери. Реформа башталгандан бери республикада социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн негизги багыты эркин рынокту өнүктүрүүгө багытталган.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайы, тамак-аш азыктарын өндүрүү менен байланышкан өзгөчөлүгүнө байланыштуу, базар мамилелеринин принциптерин ишке ашырууга эң ылайыкташтырыла турган тармак катары каралды.

Тамак-аш өнөр жай тармактары негизинен жергиликтүү сырьёнун негизинде иштеп, республиканын ички керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган жана дүйнөлүк рыноко өзүнүн сапаттуу продукциялары менен чыгууга аракеттер болуп жатат.

Айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы – бул илимий-техникалык прогресстин тездетүүчү негизги өндүргүч күчтөрдүн элементеринин бирикмеси. Өндүргүч күчтөр, материалдык-техникалык базадан тышкары, эмгек ресурстарын да кошот. Адамдар – материалдык-техникалык базаны түзүүчү гана эмес, алар түзүлгөн өндүрүштүк потенциалдын эффективдүү пайдаланышынын башкы кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет. “Экономикалык ресурстарга төмөндөгүлөр кирет:

- эмгек адамдардын билип туруп жасаган аракетинен, аларга же башка адамдарга керектүү продукт түзүүгө;

- табигый ресурстар жер, суу, аба, пайдалуу кендер, өстүрүүлүчү жана айбанатдар дүйнөсү, табигый энергетикалык булактар катары адамдардын чарбалык оборотко тартышы;

- өндүрүштүн каражаттарын, чарбалык аракетте негизги жана обороттук каражат катары пайдалануу;

- акчалай каражаттар, анын жардамы менен материалдык буюмдар жана эмгек ресурстары сатып алынат;

- информациялык ресурстар илимий, илимий-техникалык, долбоорлоо-конструктордук, технологиялык, статистикалык, башкаруу информациясы жана руханий-интеллектуалдык баалуулуктардын башка түрлөрү, түзүү процессинде пайдалануучу экономикалык продуктуну түзүүгө керек” [1, 69-б.].

Ишкананын ишинин акыркы жыйынтыктары негизинен экономиканын агрардык секторунда продукцияны өндүрүү жана сатуу боюнча башкаруу тутумунун натыйжалуулугуна байланыштуу. Анын ишинин натыйжалуулугун мүнөздөгөн негизги максаттардын бири киреше алуу болуп саналат, анын түзүлүшү айыл чарба продукциясын өндүрүүнү жана сатууну башкаруу механизмине түздөн-түз көз каранды.

Эгерде кайра иштетүү боюнча чакан ишканалардын ишмердүүлүгүн тереңирээк талдасак, чакан бизнестин өзгөчөлүгү бул элге эң керектүү тармактарында биринчи иретте өнүгүү процесси байкалат. Мындай тармакка кайра иштетүү боюнча көрсөткөн кызматтар кирет. Булардын арасында терини кайра иштетүү, коомдук тамактануу ж.б. кирет. Чакан бизнестин бул тармактарындагы ыңгайлуулукту анын ийкемдүүлүгүндө уюштуруу маселелери тез арада чечилгендигине да байланыштуу. Ушундан улам чакан бизнестин өнүгүүсү экономикалык ишкердүүлүктүн ар кандай түрлөрүнө гана эмес аймактарга дагы таандык [2, 18-б.].

Жалпысынан айтканда кичи ишканалардын пайдалуулугу алардын финансылык көрсөткүчтөрү менен аныкталат. Төмөндө экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча кичи ишканалардын продукцияларын сатуудан түшкөн каражат (табл. 1).

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2020

1-таблица

Кичи ишканалардын продукцияларын сатуудан түшкөн каражат
(экономикалык секторлор боюнча), мин. сом

	2015	2016	2017	2018	2019
Бардыгы	52049,8	59739,2	80205,4	77784,8	82433,1
чакан ишканалар	27845,1	31525,8	38006,1	42717,0	47947,2
Өнөр жай - бардыгы	23561,2	27619,7	31476,7	33886,9	36136,9
чакан ишканалар	11515,0	12252,7	13411,1	14896,2	18368,3
<i>анын ичинде:</i>					
Продукцияны кайра иштеп чыгуу	1113,9	1426,1	2125,8	2299,7	2917,0
чакан ишканалар	624,3	800,2	998,4	1330,1	2045,7
Айыл чарба продукциясын кайра иштетүү өндүрүшү	21437,4	24985,8	27976,6	30264,0	32070,6
чакан ишканалар	10369,8	10942,7	11792,9	12933,6	15653,9
Электр энергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу)	686,4	889,2	1004,0	889,0	630,9
чакан ишканалар	253,1	327,8	355,9	378,2	396,5
Суу менен жабдуу, тазалоо, калдыктарды иштетүү жана кайра пайдалануучу чийки затты алуу	323,4	318,5	370,4	434,2	518,4
чакан ишканалар	267,8	182,0	263,9	254,3	272,2

Маалымат булагы: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети [4].

Жогоруда таблица көрсөткөндөй кичи ишканалардын ишмердүүлүгүндө экономиканын бардык тармактарында тийиштүү деңгээлде өсүш бар. Мунун өзү кичи ишканалардын керектүү экендигин жана алардын дүң продукциясын өндүрүүдөгү салымы өсүп бараткандыгын билдирет. Кыскасын айтканда экономиканын кандай сектору болсун анын ишканаларынын иштетүүдөн түшкөн пайдасы олуттуу орунду ээлейт. Өлкөнүн аймагындагы кичи ишканалардын ичинен 2019-жылдын маалыматы боюнча 43,3% субъектилер пайда алуу менен, чыккан же 2015-жылга салыштырганда 7,3% көптүк кылат. Мындай көрсөткүч чарба түрлөрү боюнча бирдей эмес. Алсак, айыл чарбасыныкы 47,0% ды, кыймылсыз мүлктөрдүн операциясы 46,1%ды, соода жана автомобилдерди оңдоо, жеке керектөө предметтерин пайдаланууда 45,1%ды, түзгөн. Ошол эле учурда кичи бизнестин негизинде калыптанган ишканалардын бир бөлүгүнүн кирешесине караганда чыгашасы арбын болуп калган. Булардын катарына финансылык иш жагынан алектенгендерде 42,2%ды, коммуналдык, социалдык, жана жекече тейлөө көрсөтүү чөйрөсүндө 39,0%ды,

мейманканаларда, ресторандарда 38,8%ды камтыган.

Республиканын экономикасынын транспорт секторундагы кичи жана орто ишкердиктин дагы өзүнүн ээлеген орду бар. Акыркы 5 жыл ичинде бул бизнес түрүндөгү ташылган жүктүн көлөмү 5,9 млн. тоннага арбыган же 25,1 млн. тоннага жеткен. Иликтөө көрсөткөндөй жүктүн 98,4% жеке ишкерлердин аракети менен ташылган. Мындай жагдай дагы узак мезгилге чейин сакталат. Анткени, 2015-жылдын маалыматы боюнча бул көрсөткүч 98,8% камтып турган.

Республикадагы ишкер чөйрөсүндөгү абалды талдасак тилекке каршы пайдалуу кичи ишканалардын саны 50%га жетпейт, аларга караганда орто бизнестин ишканалары бир топ эле натыйжалуулукту көрсөтөт. Анткени алардын дээрлик көпчүлүгү пайдалуу ишканалар болуп эсептелет. Ушул эле учурда кичи ишканалардын түзүлүшү биздин оюбузча эң керектүү көрүнүш катары баалашыбыз керек. Биринчиден кичи ишкана бизнестеги биринчи кадам болуп эсептелет да, кытай элинин макалындай ар кандай жүрүмдөр биринчи кадамдан

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2020

башталат дегендей эле болсо керек. Экинчиден кичи ишканалар бара бара орто ишканаларга айланып, алардын өткөөл чегарасы билинбей эле калат, башкача айтканда кичи бизнестин чоң бизнеске айлануусунда алар трамплин сыяктуу ролун ойнойт.

Мындан да маанилүү нерсе кичи ишканалар аркылуу бизнестин үйрөнүүгө болот да, бул чөйрөнүн таттуусунда, ачуусун да көрсө болот. Төмөнкү таблицада пайдалуу кичи ишканалардын үлүшү көрсөтүлгөн (2-табл.).

2-таблица

Пайдалуу кичи ишканалардын жалпы санындагы экономикалык ишкердиктин түрлөрү боюнча салмагы (пайыз менен)

	2015	2016	2017	2018	2019
Бардыгы	40,5	39,0	44,3	44,3	40,3
чакан ишканалар	38,6	36,8	42,3	42,3	38,3
Өнөр жай - бардыгы	38,6	38,9	43,1	42,2	39,1
чакан ишканалар	36,6	36,3	40,9	39,8	37,2
<i>анын ичинде:</i>					
Продукцияны кайра иштеп чыгуу	30,3	30,4	41,0	40,6	33,7
чакан ишканалар	26,5	26,4	37,3	37,5	31,4
Айыл чарба продукциясын кайра иштетүү өндүрүшү	42,8	43,7	47,1	45,6	42,4
чакан ишканалар	40,9	41,1	44,9	43,1	40,3

Маалымат булагы: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети [4].

Жогоруда таблица көрсөткөндөй кичи ишканалардын арасында пайдалуу иштегендердин үлүшү айыл чарбасында 49,7%, курулушта 38,7%, транспортто 39,6% кездешет. Бул көрүнүш экономиканын кандай гана сектору болбосун кичи ишканалардын продукция чыгаруучу өндүрүмдүүлүгү алардын материалдык базасына колдонгон технологиясына, техниканын же жабдуунун өндүрүмдүүлүгүнө жараша болот. Кайсы кичи ишкана техникалык жана технологиялык атаандаштык артыкчылыгы болсо, ошончолук эмгектин өндүрүмдүүлүгү жогору болот да, атаандаштыкка туруштук берет [3, 89-б.].

Дүйнөлүк экономиканын жана каржы-экономикалык кризистин шартында, айыл чарба продукциясын өндүрүү жана кайра иштетүү көйгөйү ишканада өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Калкты айыл чарба продуктулары менен камсыз кылуу – бул жашоонун негизги шарты гана эмес, ошондой эле анын социалдык туруктуулугун камсыз кылган маанилүү факторлордун бири. Кыргызстанда базар экономикасынын өнүгүшү, базар мамилелеринин тереңдеши, базарларда атаандаштыктын күч алышы, улуттук экономиканын сапаттык өркүндөөсүнө карай бурулуш учурдун талабына ылайык бардык деңгээлдеги менеджмент чөйрөсүндө

реформаларды жүргүзүү зарылдыгын алдын-ала аныктады.

Ошол эле учурда тармактагы учурдагы кырдаалды талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстанда өндүрүш, анын ичинде азык-түлүк көлөмү көбөйгөнүнө карабастан, өлкө айыл чарба продукцияларынын жана азык-түлүктүн айрым түрлөрүнө жогорку импорттук көз карандылык бойдон калууда. Чындыгында, акыркы жылдары экономиканын бул тармагында инновациялык технологиялардын негизинде ишканаларды модернизациялоо, өндүрүштү диверсификациялоо жана атаандаштыкка жөндөмдүү көнүмдөрдү иштеп чыгуу мүмкүн болгон жок. Ал эми жергиликтүү өнүмдөр ички рынокто сурооталапка ээ болуп турса, алардын экспорту дагы эле төмөн бойдон калууда.

Тармактын негизги көйгөйлөрүнүн бири - бул начар материалдык-техникалык база, жетиштүү финансылык ресурстардын жетишсиздиги, тез бузулуучу чийки заттарды жана тамак-аш азыктарын сактоо, ташуу жана муздатуу үчүн иштетилүүчү инфраструктуранын өнүкпөгөндүгү, бул чийки затты комплекстүү иштетүүгө жана оптималдуу сактоо шарттарын түзүүгө мүмкүндүк бербейт жана бул кошумча жоготууларга алып келет, коопсуздукту жана сапатты төмөндөтүү.

Кайра иштетүү өнөр жайынын жаңыларын түзүү жана иштеп жаткан ишканаларын өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан жүзөгө ашырылып жаткан ишканалардын регионалдык адистешүүсүн эске алуу менен жүзөгө ашырылат. Ошол эле учурда жаңы, иштеп жаткан жана токтоп турган ишканаларды жайгаштыруу этабы менен жүргүзүлүшү керек.

Башка жактан караганда кайра иштетүү өнөр жайынын ишмердүүлүгү көп учурда тобокелчиликке дуушар болот да, алардын өмүр сүрүшү, башкача айтканда турмуш цикли башкаларга караганда кыска болуу тенденциясы байкалат. Бул көрүнүштү табигый нерсе катары көрсө да болот, себеби кичи ишканалар бир жагынан түптөлүп натыйжалуулугу ашса, орто бизнеске өтүү шарттары түзүлөт. Экинчиден, эгерде ишканалардын иши жүрбөй калса, алардын жарылуусуна же болбосо башка бир структураларга кошулуусуна жол ачылат. Мындай көрүнүш өзгөчө тобокелчилик рамкалары бар мындай чектөөлөргө ылайык кичи ишканалардын жабылышы же профилинин өзгөрүшү орто же чоң бизнестерге караганда жеңилірээк болот. Ошондуктан чакан бизнести көпчүлүк мезгилде ишкемдүү жана ар кандай өзгөрүүлөргү адаптивдүү деп да айтышат.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайында башкаруунун рыноктук принциптерин орнотуу жана алдыга коюлган милдеттерди ийгиликтүү ишке ашыруу илимий негизделген ыкмаларга жана инновациялык чечимдерге негизделген кайра иштетүү

өнөр жайынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууга байланыштуу – заманбап технологиялардын негизинде айыл чарба сырьелорун жана ресурстарды үнөмдөөнү камсыз кылган жаңы технологияларды жана жабдууларды киргизүү, практикалык маанилүүлүгүн камсыздайт.

Ошентип, өнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн көрсөтүлгөн багыттарын ийгиликтүү ишке ашыруу, башкаруунун рыноктук механизмдин калыптандыруу үчүн экономикалык инструменттерди колдонуу менен камсыздалат. Тамак-аш өнөр жайында өндүрүштүн экономикалык өсүшүнүн сапаттуу өсүшүн камсыз кылуу бул процессти башкаруунун эффективдүү механизмдерин иштеп чыгууну талап кылат, ага билим берүү, мамлекеттик башкаруу тутуму, инвестициялык иш-аракет жана тиешелүү өнүгүү институттарын түзүү сыяктуу маанилүү компоненттер иштелип чыккан.

Адабияттар:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст]: Учебник. / Ш.Мусакожоев. - Кыргызский экономический университет. - Бишкек, 2017. - 156 б.
2. Арзыбаев А.А. Современная система учета и анализа эффективности использования капитала. / Монография. - Бишкек: «Электронная библиотека», 2018. - 260 с.
3. Соловьев В.И. Анализ данных в экономике: теория вероятностей, прикладная статистика, обработка и визуализация данных в Microsoft Excel: Учебник / В.И. Соловьев. - М.: Кнорус, 2019. - 498 с.
4. Социально-экономическое развитие Кыргызской Республики. Сборник Нацстаткома за 2015-2020-гг. - Бишкек, 2020.